

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia)*

OLENA STIAŽKINA

Daktarė, profesorė, vyriausioji mokslo darbuotoja

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

XX a. antrosios pusės Ukrainos istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ fotodonetsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

ABSTRACT. The purpose of this article is to analyse the first steps of “liberation” and restoration of the pre-war *status quo* for the Bolshevik government in Ukraine. The task is to find out what practices of “liberation” the people experienced under the Soviet occupation; in what way did the Bolsheviks react to the revitalization of the national idea; how re-Sovietization became the foundation for the restoration of the Russian imperial order; how Ukraine became a kind of a bridgehead for reinventing the model of Soviet imperialism in its “Russo-centric” posture.

In this text, re-Sovietization will be considered as the mechanisms and practices (together with the tools) of the Bolshevik government in relation to Ukrainian communities that came out of the war with intentions of public solidarity and the ability to resist, dangerous for the Kremlin.

The source base of the work includes archival documents of central authorities, security services, memoirs, statistical data, and correspondence. The methodological basis is the concept of agency, which implies the ability to choose options for people’s own life under any circumstances.

Conclusions: right at the first stages of returning to Ukrainian lands, the Bolsheviks resumed the repressive and marauding practices that were widespread before the World War II. Through condemnation and repressive policy, a blow was struck on the Ukrainian national revival. Due to broad campaigns against “Ukrainian bourgeois nationalism” and for “gratitude to the Russian people for liberation”, Ukrainians were “pushed aside” both as victims and as heroes of the World War II.

KEYWORDS: Re-Sovietisation, marauders, Ukrainian nationalism, repression, Russian imperialism.

* Dalis straipsnyje pateikiamos medžiagos buvo išspausdinta knygoje *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової* [Rokada: keturios esė apie Antrojo pasaulinio karo istoriją], Київ: „Дух і Літера“, 2021.

1943 m. prasidėjęs ir 1944 m. spalio 28 d. pasibaigęs nacių išvarymas iš Ukrainos teritorijos buvo sunki, bet ne galutinė Ukrainos žmonių pergalė. Nacių okupacija buvo įveikta, bet sovietinis kolonializmas išsiplėtė teritoriškai, įgijo daugybę simbolinių ir politinių svertų ir pretendavo į „pasaulio gelbėtoją nuo fašizmo“.

Sovietų valdžios atkūrimo ir (arba) įtvirtinimo Ukrainos žemėse iššūkiu buvo susiję su gana pragmatiškais sunkumais, tarp kurių – katastrofiški demografiniai nuostoliai¹, valdymo krizė ir personalo trūkumas, pramonės objektų ir būsto naikinimas², vaikų benamystė³ ir kt. Kita vertus, Ukrainos žemių resovietizacijos specifika vyko su nauja simboline etikete, pagal kurią pats karas, pavadintas Didžiuoju Tėvynės karu, apibrėžė naują atspirties tašką, „nulini“ tašką sukurtojoje Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje (SSRS) kaip sovietinėje imperijoje, kurioje ukrainiečių kaip „mažesniųjų brolių“ vieta buvo pažymėta plačiu simboliu diapazonu – nuo fronto kareivių ir partizanų, ištirpusių „rusų sovietų“ liaudyje, iki bejėgių nacizmo aukų ir neaiškių, nestabilių, į išdavystę linkusių „nacionalistų“.

„Resovietizacijos“ terminas, vartojamas teksto pavadinime ir tekste, atspindi autoriaus požiūrį į socialinius politinius procesus, vykusius Ukrainoje per paskutinius dešimt Stalino gyvenimo metų. Ukrainos žemėmis vadinsiu tas, kurio buvo okupuotos rusų: vienos 1918–1920 m., kitos 1939 m. ir 1944 m. Šios okupacijos politiškai buvo apibrėžiamos kaip „sovietinės sistemos įtvirtinimas“ (o tikrovėje – priverstinis diegimas, O. S.). Žemėms, kurios Maskvos valdžioje atsidūrė 1918–1920 m., okupacija jau XX a. trečiojo dešimtmečio viduryje įgijo užsitęsusių transformacinių kolonijinės politikos bruožų; dalies vietos gyventojų kolaboravimas peraugo į sąmoningą ar prievartinį dalyvavimą stiprinant Kremliaus režimą. Vakarų teritorijoms blogą sovietinio modelio transformacijos scenarijų 1941 m. nutraukė ne mažiau blogi bandymai įdiegti nacistinį kolonializmą. 1944 m. užsitęsusi sovietinė okupacija prasidėjo antrą kartą, vėliau įgijo ir kolonijinės politikos bruožų, kurią rėmė ne tik valdžios deleguoti atvykėliai, bet ir vietos gyventojai. Kalbėti ir apie tų ukrainiečių, kurie kovojo už Ukrainą, ir tų, kurie pasidavė (arba sąmoningai ar nesąmoningai,

¹ Laikotarpiu nuo 1941 m. sausio iki 1945 m. sausio 1 d. respublikoje gyventojų sumažėjo nuo 40 mln. 967 tūkst. iki 27 mln. 383 tūkst. pagal: *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* [Nemirtingumas. Ukrainos atminties knyga. 1941–1945], Редакційна колегія: керівник І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський та П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський, Київ, 2000, p. 561.

² Sunaikinta 16 100 pramonės įmonių, iš jų 599 sunkiosios ir vidutinės mašinų įrangos gamyklos, 28 metalurgijos ir 25 kokso chemijos gamyklos, 882 Donecko anglies baseino kasyklos ir šimtai kitų pramonės šakų įmonių. Per karą nustojo veikti 10 magistralinių geležinkelių, 5,6 tūkst. geležinkelio tiltų, 1,8 tūkst. geležinkelio stočių. Sugriauta 33 000 mokyklų, universitetų, technikos mokyklų, mokslo institutų patalpų, 18 000 gydymo įstaigų, daug teatrų, muziejų, kitų kultūros įstaigų, *Історія народного господарства Української РСР* [Ukrainos SSR tautinio ūkio istorija], 3 tomai, t. 3, kn. 1, Київ, 1985, p. 165–168.

³ Nuo 1941 m. iki 1943 m. gegužės mėn. 190 000 vaikų prarado ryšį su tėvais, I. В. Маловічко, *Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935–1945 роках 20 століття на території України* [Vaikų benamystės ir nepriežiūros įveikimas XX a. 1935–1945 metais Ukrainos teritorijoje], in: *Порівняльно-аналітичне право* (Lyginamoji ir analitinė teisė), nr. 3–1, 2013, p. 52.

veikiami agresyvios propagandos, solidarizavosi su Maskvos politika), vaidmenį ir veiksmų apimtį, reiškia dalytis atsakomybe už istorines žaizdas, kurias patyrė ir kurias padarė ukrainiečiai sovietinio režimo atkūrimo metu.

Šio straipsnio tikslas – ištirti pirmuosius „išvadavimo“ žingsnius bei bolševikų valdžios *status quo*, turėto iki karo, atkūrimą pasitelkus smurtą ir represijas, slopinant ukrainiečių siekį atrasti savo likimą, stiprybę, pajėgumą, tramdant visuomenę ir trukdant jai atsikurti, kuri, pasak Catherine Beck, „nors ir su regioniniais skirtumais, bet atstatė priešrevoliucines vertybes, išgyveno tautinį atgimimą“⁴. Šiame straipsnyje resovietizacija bus suvokiama kaip mechanizmai ir praktikos (taip pat ir įrankiai), kuriuos naudojo bolševikų valdžia ukrainiečių bendruomenių, kurios po karo ėmė rodyti visuomeninio solidarumo ir gebėjimo pasipriešinti ženklus, atžvilgiu. Straipsnis atskleis, kaip Ukraina tapo placdarmu, tramplinu iš naujo išradinėti sovietinio imperializmo „rusocentrinės“ krypties modelį.

Pirmieji žingsniai

Jei Europos šalyse taikus gyvenimas prasidėdavo daugiausia nuo savivaldos ir centrinės valdžios intencijų legitimizacijos arba delegitimizacijos – per linčo ar teismo procesus, rinkimus⁵ – tai Ukrainos teritorijoje jis prasidėjo nuo teritorijų „valymo“ (kartais agresyvios greitos „sanitarijos“) nuo „priešiškų“ elementų; tai buvo patikima specialiosioms Vidaus reikalų liaudies komisariato (Rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) struktūroms. Pastebėtina, kad šios struktūros – NKVD operatyvinės grupės – pirmą kartą panaudotos 1939 m. inkorporuotose Vakarų Ukrainos žemėse. Tada joms buvo pavesta užimti (vietinių) ryšių įstaigas, bankus, spaustuves ir pan. Be to, operatyvinės-čekistinės grupės turėjo suimti ir įkaitais paimti žymius politikus, žemvaldžius, valdžios atstovus, kurti agentų tinklus, kontroliuoti strateginius objektus, taip pat užtikrinti viešąją tvarką. Juk būtent jie tapo pirmąja okupacine struktūra, su kurios veikla susidūrė Vakarų Ukrainos gyventojai.

Operatyvinių grupių panaudojimas teritorijose, iš kurių buvo išvaryti naciai, parodė, kiek „gimininga“ ir „sava“ sovietų valdžia laikė save Ukrainos teritorijose. Ateidamos į miestus ir kaimus kartu su priešakiniais kariuomenės daliniais, operatyvinės grupės buvo gavusios įgaliojimus sudarinėti pirmųjų „išdavikų“ ir „kolaborantų“ sąrašus pagal „šviežius pėdsakus“ ir juos vykdė (nerandant pastarųjų buvo suiminėjami jų šeimos nariai)⁶.

⁴ Катрін Бек, Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР [Stalininės sistemos atkūrimas pokario Ukrainos SSR], in: *Український історичний журнал*, nr. 4, 2012, p. 131.

⁵ Cf. István Deák, Norman M. Naimark, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*, Westview Press, 2015, p. 288.

⁶ Cf. Юрий Т. Терещенко, Організація відновлення діяльності органів НКВС на території України, звільненій від окупації під час другої світової війни [NKVD organų veiklos atkūrimo organizavimas iš okupacijos išlaisvintos per Antrąją pasaulinę karą Ukrainos teritorijoje], in: *Південноукраїнський правничий часопис*, 2016, nr. 2, p. 193–197.

Pirmieji „išvadavimo veiksmai“, su kuriais susidūrė vietos gyventojai, buvo didelio masto plėšimai. Plėšimas „savose“ Ukrainos teritorijose – tai yra tose, kurios nuo 1922 m. priklausė SSRS – vyko pagal savotišką scenarijų, kurių vykdytojai imitavo ir vaizdavo prieškarinį beteisiškumą. Raudonosios armijos kariai plėšė „išlaisvintus“ Ukrainos gyventojus, ne tik civilių gyventojų turtą laikydami trofėjais, bet ir prisidengdami NKVD vardu surengtomis kratomis pas „įtartinus asmenis“ arba „turto paėmimo“ pretekstu. Sovietinė valstybė sukūrė grobstymo šabloną per nepamirštamus šūkius ir akcijas „grobk tai, kas pagrobta“, duonos ir turto atėmimą iš valstiečių, išbuožinimą, turto konfiskavimą ir kt.

Būtent šios – postsovietiniams ukrainiečiams pažįstamos – represinio teisėsaugos institucijų elgesio praktikos, imituotos plėšikų, atvėrė joms bet kurio namo duris be pasipriešinimo. Pranešime, adresuotame NKVD liaudies komisarui Lavrentijui Berijai, užfiksuota nemažai panašių plėšikavimo Charkivo mieste faktų. Pavyzdžiui, 1943 m. rugpjūčio 28 d. „penki kariškiai, prisistatę NKVD kariais, įėjo į piliečio Serhijaus Hrycenko butą, atliko kratą ir paėmė kišeninį laikrodį, moterišką laikrodį, auksinius auskarus, tris auksinius žiedus ir kitus vertingus daiktus“⁷; 1943 m. rugpjūčio 28 d. „į M. S. Važnevič butą įėjo du kariškiai, kurie prisistatę kontržvalgybos atstovais atliko kratą, paėmė nemažai namų apyvokos ir vertingų daiktų ir, paleidę kelis šūvius, dingo“⁸.

1943 m. rugpjūtį SSSR vidaus reikalų komisaras Riasnojus rašė: „Plėšimus Raudonosios armijos kareiviai vykdė prisidengdami trofėjinio turto paieška pas vietos gyventojus.“ 1943 m. rugpjūčio 26 d. du kariškiai atvyko pas pilietę Lukeriją Chmelevską (Charkivo m.) ir, prisidengę trofėjinio turto paėmimu, paėmė 680 rublių, paltą, laikrodį ir pasą; 1943 m. rugpjūčio 26 d. trys kariškiai, iš kurių du buvo ginkluoti kulkosvaidžiais, tuo pačiu pretekstu iš pilietės Oleksandros Nahornajos (Charkivo m.) paėmė chronometrą, karišką diržą ir 2 kg cukraus“⁹. 1943 m. rugsėjo 12 d., remiantis NKVD pranešimu, iš Vorošylovhrado srities (dabar Luhansko) Kryvorižios kasyklos gyventojos Pelagijos Tkačenko „buvo pavogti drabužiai: 4 poros moteriškų apatinių, 2 poros kaliošų, 2 poros vyriškų apatinių, vyriški batai ir kiti daiktai“¹⁰.

Ukrainos žemėse, iš kurių buvo išvaryti naciai, sovietų kareiviai pasisavindavo viską, kas jų akimis, buvo vertinga: pinigus, laikrodžius, gramofonus, miltus, spiritą, drabužius, įskaitant dėvėtus, karves (kurias jie paskui valgė), audinius, akinius, antklodes, patalynę, indus ir kt.

⁷ Detali pažyma. Apie plėšikavimo Charkivo mieste faktus ir kovą su juo, 1943 m. rugpjūčio 31 d., in: *Ukrainos saugumo tarnybos valstybinis žinybinis archyvas*, (Галузевий державний архів Служби безпеки України, toliau – UST VŽA), f. 16, ap. 1, b. 540, l. 32.

⁸ *Ibid.*, l. 47.

⁹ *Ibid.*, l. 31, 31v.

¹⁰ SSR Sąjungos Vidaus reikalų liaudies komisarui, Valstybės saugumo generaliniam komisarui dr. Berijai L. P. in: *Ibid.*, l. 103.

Be trofėjų medžioklės, nors jie jokiū būdu negalėjo būti laikomi trofėjais tariamai savo, sovietinėje, teritorijoje, kariai griebėsi prievartavimų ir žmogžudysčių: „1943 m. rugpjūčio 28 d. ChPZ kaime (Charkive) pilietės Vasiljevės bute kareivis Belozеровas nužudė jos vyrą – Mikhailą Sovetskij“¹¹; „1943 m. rugsėjo 23 d. du kariai įėjo į Raudonosios armijos kareivio žmonos Stepanidos Kotlyar, gyvenančios Charkovo srities Didžiosios Danylivkos kaime, butą ir grasindami, kad nušaus, ją išprievartavo“¹²; „1944 m. sausio 1 d. naktį Kijevo gvardijos 8-osios divizijos naikintuvų pulko viršila Andrijus Petrovičius Poluninas iš automato nušovė penkiametę mergaitę Valentiną Balaban ir sunkiai sužeidė jos motiną Oleksandrą Semenivną Balaban, kurios gyveno Byševe, Kijevo srityje“¹³; „1944 m. sausio 5 d. naktį karys ryšininkas Mychailo Prokopovič Sičikov ėmė reikalauti, kad pilietė Pelagija Ždan turėtų su juo lytinių santykių, o jai nesutikus, Sičikov bute sudaužė baldus, pagriebė šautuvą, iššoko iš namų ir šūviu pro langą nužudė pilietę Ždan, o pats pasislėpė.“¹⁴

Pagal tokius pačius scenarijus sovietų kariai toliau žudė ir prievartavo „išvaduotame“ Lvice ir kartais patekdavo į kriminalinės situacijos mieste santrauką: „1945 m. sausį karys S. P. Kopeganovas nužudė pilietę Razdolską ir paėmė 50 tūkst. rublių“¹⁵. Tokie sovietų kariškių veiksmai nesiliovė ir po karo: 1945 m. gruodžio 27 d. sovietų kariai išprievartavo ir sumušė merginą iš Drohobyčo, kuri po nusikaltimo išprotėjo¹⁶. Nuo 1945 m. gruodžio 26 d. iki 1946 m. sausio 5 d. VOS NKO karių grupė Drohobyčo srities Samboro mieste plėšė, kankino ir žudė miesto ir kaimų gyventojus: apiplėštam Samboro bažnyčios kunigui trijose vietose sulaužė kaukolę ir sulaužė šonkaulius, Volios-Baraneckos kaime „raudonieji vagsys“ apiplėšė ir nužudė kaimo gyventoją Hryceką ir jo dukrą bei sunkiai sužalojo jo žmoną, Voskovičių kaime apiplėšė ir nužudė 65 metų moterį¹⁷.

1950 m. (!) rugpjūčio 23 d. Černigovo srities Prylukų mieste du karinio dalinio kariai bandė apiplėšti darbininką A. N. Levčenko ir tuo pat metu smarkiai sumušė jam galvą¹⁸.

¹¹ *Ibid.*, l. 32v.

¹² UKP(b) CK sekretoriui dr. Korotčenko. Pranešimas. Dėl kariškių neteisėtų veiksnių ir nusikalstamų veikų, 1943 m. spalio 7 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 534, l. 26–27.

¹³ UKP(b) CK sekretoriui dr. Chruščiovui. Pranešimas. Dėl plėšikų ir vagių grupuočių likvidavimo Kijevo mieste 1944 m. sausio 18 d. b. 545, l. 7.

¹⁴ *Ibid.*, l. 8.

¹⁵ Darbininkų laišakai ir pareiškimai bei medžiaga jiems nuo A iki E 1945 m. sausio mėn. – 1945 m. gruodžio mėn., in: *Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų archyvas (Центральный державний архів громадських об'єднань, toliau – UCV VSA)*, f. 1, ap. 41, b. 2, l. 40.

¹⁶ Oficialus pranešimas. Dėl padažnėjusių pranešimų pašto korespondencijoje apie banditizmo ir plėšimų atvejus, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 0561, l. 206

¹⁷ Specpranešimas. Apie banditizmo pasireiškimus, kuriuos vykdė kariškiai Drohobych regione. 1946 m. sausio 25 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 566, l. 205, 207.

¹⁸ Specpranešimas. Apie banditiškai-chuliganiškus asmenų, tarnaujančių kariuomenėje, veiksmus Lucko rajone, 1950 m. rugpjūčio 23 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap.1, b. 766, l. 177.

Ukrainos teritorijoje per visą resovietizacijos laikotarpį įvykdytų plėšimų masto tiksliai įvertinti negalima. Pirma, skundą pateikusių asmenų skaičius buvo daug mažesnis nei tikrų aukų. Žmonės bijojo skųstis, nes „okupuotų“ išdavikų paženkinimas sugriovė pasitikėjimą jais represinės valdžios akyse. Skųstis sau leisti galėjo tik „socialiai savi“ – darbininkai, kolūkių vadovai, raudonarmiečių žmonos, partizanai ir kt. Tačiau mastai – net ir turint nepilną nusikaltimų vaizdą – buvo tokie įspūdingi, kad gynybos liaudies komisaro pavaduotojas į juos 1944 m. gegužės 30 d. reagavo įsakymu „Dėl žiaurumų, ginkluotų apipėšimų, vagysčių iš civilių gyventojų ir asmenų nužudymų, kuriuos vykdo kariai fronto linijoje, ir priemonių prieš juos“. Įsakymas numatė įvesti griežtą karių elgesio kontrolę ir pažeidėjų bylas nagrinėti karo tribunole¹⁹. Tačiau šios pastangos realią situaciją pakeitė mažai. Pavyzdžiui, peržiūredama Ukrainos gyventojų susirašinėjimą su fronto kariais ir (arba) tarpusavyje, Ukrainos SSR Valstybės saugumo liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB) karinė cenzūra tik 1945 m. gruodį aptiko 926 laiškus, „kuriuose buvo pranešta apie banditizmą ir plėšimus keliuose respublikos regionuose“²⁰, kuriuos vykdė Raudonosios armijos kariai.

Bandymai bausti

Subjektiškumo netekusiai Sovietų Ukrainos vyriausybei 1943 m. sausio pabaigoje Maskvoje įvykusiame Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (VKP(b) CK) posėdyje buvo nurodyta grįžti į „išlaisvintą teritoriją“. Pirmoje „eilėje“, kuri „pagal UKP(b) CK liniją“ turėjo išvykti į Ukrainą sausio 25 d., išvyko tik vienas struktūrinis padalinys – Propagandos ir agitacijos skyrius²¹. Galų gale būtent operatyvinių-čekistinių grupių, kurios pirmosios įžengė į užkariautas žemes, veiklos derinimas su sistemingomis propagandos ir agitacijos priemonėmis buvo instrumentas, paleidęs visą resovietizacijos mechanizmą.

Pastebėtina ir tai, kad pirmojoje „vyriausybiniėje eilėje“ buvo išsiųsta laikraščio *Už Sovietų Ukrainą* (*За Радянську Україну*) redakcija, taip pat dalis laikraščių *Komunist* ir *Sovietų Ukraina* (*Советская Украина*) darbuotojų. O Ukrainos partizaninio judėjimo štabas, išskyrus kelis žmones, liko Maskvoje iki pat „ypatingųjų nurodymų“²². Tikroji Sovietų Ukrainos valdžia, kaip ir XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais, buvo Kremliuje.

Išlaisvinti nuo nacizmo, Ukrainos teritorijų gyventojai atsidūrė tokioje situacijoje, kai sovietų valdžia, anksčiau visus palikusi likimo valiai, sugrįžo tam, kad, viena vertus, nu-

¹⁹ *Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР. (1943–1945 гг.)*, Москва: Терра, 1997, p. 290–292.

²⁰ Oficialus pranešimas. Dėl pranešimų apie padažnėjusius banditizmo ir plėšimų atvejus korespondencijoje paštu aptikimo, in: *UST VŽA*, f. 16, ap.1, b. 0561, l. 125.

²¹ UKP(b) CK posėdžio protokolas. 1. Klausimai, susiję su Ukrainos vyriausybės perkėlimu į Ukrainos teritoriją, in: *Centrinis valstybinis Ukrainos aukščiausių valdžios ir valdymo institucijų archyvas (Центральный державний архів вищих органів влади та управління України, toliau – CVU AVVIA)* f. P-2, ap. 12, b. 218, l. 1.

²² *Ibid.*, l. 2.

baustų tikrus ir įsivaizduojamus išdavikus, kita vertus, atkurtą „sovietišumą“ su visais jo ritualais ir simboliais. Esant tokioms aplinkybėms, atpildo ir teisingumo troškulys, pripildęs visų iš okupacijos išlaisvintų Europos bendruomenių nuotaikas, sovietinėje versijoje neapykantą pavertė pilietine pareiga²³ ir nukreipė ją sovietų režimo įtvirtinimui reikalinga linkme. Nuo 1941 m. gruodžio iki 1944 m. rugpjūčio buvo priimta nemažai NKVD ir prokuratūros direktyvų ir nurodymų, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dekretas (1943 m. balandžio 19 d.), keli departamentų nutarimai ir Aukščiausiojo Teismo ir SSRS prokuratūros paaiškinimai, SSRS Liaudies komisarų tarybos (LKT) potvarkiai, bendras NKGB ir SSRS prokuroro aplinkraštis, susijęs su įvairių civilių gyventojų bendradarbiavimo su okupacine valdžia formų kvalifikavimu²⁴. Be to, visi šie „fundamentalūs“ dokumentai, susiję su okupuotų žmonių elgesio vertinimu, taip pat formavo tam tikrus standartus ir idėjas apie tai, ko jokių būdu negalima daryti okupacijos sąlygomis ir kas sovietų valdžios akivaizdoje buvo kvalifikuojama kaip baisūs nusikaltimai. Šie dokumentai taip pat sukūrė verbalinę sistemą nusakyti žmogaus elgesiui: žodžiai užpildė žiniasklaidos, pasakojimų apie pokalbius su tyrėjais, filmų ir grožinės literatūros sferas. „Išdavystės“ (зрада) sinonimų sąrašas buvo papildytas žodžiais „bendrininkas“ (поплічник), „talkininkas“ (посіпак), „pagalbininkas“ (пособник) ir pan. Kai 1944 metų viduryje Raudonoji armija Vakarų Ukrainoje susidūrė su Ukrainos sukilėlių armijos (Українська повстанська армія, UPA) karių pasipriešinimu, prie „priešų“ apibūdinimo pridėtas terminas „ukrainietiš-kai-vokiškieji nacionalistai“. Pavyzdžiui, Nikita Chruščiovas 1944 metų lapkritį Ukrainos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (УКР(б) ЦК) plenumo Ukrainos karių formuotes pavadino „gaujomis“ (Rus. банды), „hitlerininkais“, „vokiečių agentais“, „vokiečių imperialistų talkininkais“ ir t.t.²⁵ Dėl neapykantos, kuri buvo formuojama valstybės mas-tu ir per pagrindinį Ukrainos partijos žurnalą *Ukrainos bolševikas* (Більшовик України), „ukrainiečių-vokiečių nacionalistai“ buvo įvardyti kaip „pikčiausi Ukrainos liaudies priešai“²⁶ ir nusileido tik „fašistiniams grobikams“.

²³ Сергій Єкельчик, *Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни* [Kasdienis stalinizmas, Kijevas ir Kijevo žmonės po Didžiojo karo], Київ: Laurus, 2018, p. 20.

²⁴ Cf. Тамара В. Вронська, „Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки“ [„Režiminės ribojimo organų priemonės išlaisvintoje Ukrainos teritorijoje Didžiojo Tėvynės karo metu ir pirmaisiais pokario metais“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1997, p. 125–142; Тамара В. Вронська, „Феміда воєнної доби і цивільне населення“ [„Karo meto Temidė ir civiliai gyventojai“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1999, p. 100–119; Тамара В. Вронська, „Феномен „пособництва“: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни“ [„Kolaboravimo“ fenomenas: civilių gyventojų bendradarbiavimo su okupantais kvalifikavimo problema anks-tuuoju Didžiojo Tėvynės karo laikotarpiu“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2008, p. 88–97.

²⁵ УКР(б) ЦК pirmojo sekretoriaus drg. N. S. Chruščiovo pranešimas UKP(b) ЦК plenumo, 1944 m. lapkričio 22–24 d., in: *CVU AVVIA*, f. 1, ap. 1, b. 667, l. 10–13, 23–24.

²⁶ О. Касисменко, „Українсько-німецькі націоналісти-найлютіші вороги українського народу“ [„Ukrainiečių-vokiečių nacionalistai – didžiausi ukrainiečių tautos priešai“], in: *Більшовик України*, nr. 11, 1944, p. 18–24.

1943–1945 m. NKVD valdžia Ukrainos žemėse už „Tėvynės išdavimą“ suėmė ir nuteisė 45 027²⁷ žmones (iš viso 1943–1953 m. „Tėvynės išdavikais ir jų bendrininkais“ buvo pavadinta 93 590 žmonių²⁸). Santykiniais skaičiais (suimtųjų skaičius, palyginti su visų gyventojų skaičiumi) tai buvo mažiau nei Belgijoje (iškelta 450 tūkst. bylų, 60 tūkst. bylų perduota į teismą, 49 tūkst. žmonių buvo nuteisti įvairaus laipsnio bausmėmis²⁹; Norvegijoje, kur iki penktojo dešimtmečio pabaigos, Istváno Deáko duomenimis, teismo procesuose dalyvavo 92 805 žmonės (4 proc. šalies gyventojų), iš jų 17 tūkst. buvo išsiųsti į kalėjimus įvairiems įkalinimo terminams; šiuo laikotarpiu Nyderlanduose iš beveik 9 milijonų gyventojų apie 150 tūkst. žmonių buvo įtariami kolaboravimu, 60 tūkst. buvo įkalinti teismo sprendimu, 152 žmonėms buvo skirtas mirties nuosprendis, tačiau tik 40 iš jų įvykdyta mirties bausmė³⁰). Per šį laikotarpį 300 tūkst. Vengrijos piliečių buvo vienaip ar kitaip nubausti – nuo įkalinimo iki draudimo eiti pareigas. Austrijoje buvo ištirta 130 tūkst. karo nusikaltėlių ir kolaborantų bylų. Į teismą pateko 23 tūkst. bylų, kuriose 13,6 tūkst. žmonių buvo pripažinti kaltais³¹.

Tačiau mažesnis už kolaboravimą nubaustų okupuotų ukrainiečių skaičius jokių būdu nepatvirtino, kad sovietinė represinė sistema yra švelnesnė. Mažesnę nubaustų žmonių skaičių, palyginti su Europos šalimis, lėmė grynai pragmatiški iššūkiai. Tarp jų – antrosios karinės mobilizacijos bangos poreikis papildyti Darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos³² sudėtį, būtinybė atkurti pramonę ir žemės ūkį, visų pirma orientuotą į fronto poreikius³³. Totalioms represijoms prieš okupuotus (ar „išlaisvintus“) žmones buvo netinkamas laikas. Be to, kariuomenės moralė ir kovinės savybės sovietų valdžiai buvo toks

²⁷ В. М. Нікольський, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-х рр.): історико-статистичне дослідження [SSRS valstybės saugumo organų represinė veikla Ukrainoje (XX a. 3 deš. pab.–6 deš.): istoriniai ir statistiniai tyrimai]*, Донецьк, 2003, p. 510–511.

²⁸ *Ibid.*, p. 206–224, 451–452.

²⁹ Pieter Lagrou, „Historical trials: getting the past right – or the future?“, *The Scene of the Mass Crime. History, Film and International Tribunals*. Ed. Delage C. and Goodrich P., London: Routledge, 2013, p. 9–22, [online]: http://www.academia.edu/4497422/_Historical_trials_getting_the_past_right_or_the_future_

³⁰ István Deák, *op. cit.*, p. 204.

³¹ Tony Judt, „The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe“, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, I. Deák, J. T. Gross and T. Judt (eds.), Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 301.

³² Ukrainos mokslininkų duomenimis, per antrąją mobilizacijos iš Ukrainos teritorijų bangą į Ukrainos DVRA gretas buvo mobilizuota nuo 2,7–3 iki 4 milijonų žmonių, Людмила Рибченко, „Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.“ [„Sovietų karinė mobilizacija Ukrainos teritorijoje 1941–1945 m.“], *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси [Ukraina Antrajame pasauliniame kare: vaizdas iš XXI amžiaus. Istoriniai rašiniai]*, Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Ресент, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко, 11 kn, Київ: НВП „Видавництво „Наукова думка“, НАН України“, 2011, p. 316.

³³ Karo išvakarėse Ukrainos SSR pramonės ir gamybos personalas sudarė 2,6 milijono žmonių, o 1945 m. – tik 1,3 milijono žmonių, Володимир К. Баран, „Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)“ (Розділ 29) [„Україна pirmajame pokario dešimtmetyje (1946–1955)“ (29 skyrius)], *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження [Ukrainos ekonomikos istorija: istoriniai ir ekonominiai tyrimai]*, в 2 т., ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гець et al., відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран et al., т. 2, Київ: Ніка-Центр, 2011, p. 367.

aukštas prioritetas, kad valstybės saugumo institucijos ėmė ginti karių ir vadų žmonių ir artimųjų elgesį okupacijos metais. 1943 m. gruodžio mėn. SSRS NKGB nurodymai buvo išsiųsti sąjunginių ir autonominių respublikų KGB komisarams, regionų ir apygardų KGB skyrių viršininkams, fronto karinės cenzūros skyrių viršininkams. Juose buvo kalbama apie būtinybę imtis atsargumo priemonių dėl laiškų, siunčiamų kariams, kuriuose pranešama apie amoralų karių žmonių ir artimųjų elgesį. Tokie pranešimai buvo vadinami „provokaciniais“ ir tokiais, kuriais „siekiama sumenkinti [kariškių] kovinius pajėgumus“. „Siekiant sustabdyti tokius antisovietinio darbo metodus“, minėtas siuntas siūlyta konfiskuoti, o jų autorius rasti ir suimti³⁴.

Toks pasirengimas „nematyti“ jokių blogo ar netarybinio elgesio požymių karių žmonių ir artimųjų elgesyje buvo visiškai racionali strategija ir jokiū būdu nereiškė režimo švelninimo. Karių šeimos pagal daugybę 1941–1943 m. nutarimų, direktyvų ir nurodymų liko įkaitėmis ir karių bei tėvynės vadų išdavystės atveju (net „išdavikiškų nuotaikų“ atveju) perėjo į priešų pusę, buvo paimamos į nelaisvę ir pan., suimamos ir tremiamos³⁵.

Todėl kaip potencialūs įkaltai, kurie buvo reikšmingas įtakos svertas į kariuomenę mobilizuotų vyrų elgesiui, ir kaip „darbo fronto“ ištekliai, deokupuoti ir masiškai nerepresuoti žmonės buvo „naudingesni“ bolševikų valdžiai. Be to, nebaudžiamų, net nesuimtų, bet vis dar neaiškių ir įtartinų piliečių stigmatizavimas dėl jų buvimo okupuotose teritorijose dešimtmečius išliko ukrainiečių marginalizacijos politikos dalimi.

Kita vertus, per propagandą įteisinta neapykanta, kuri turėjo būti jaučiama „priešų“ atžvilgiu, nesutapo su supratimu apie žmogaus išgyvenimo okupacijoje netiesiškumą, daugialypiškumą. Taigi, žmonės mieliau demonstravo neapykantą, nei iš tikrųjų ją jautė. Pastebėtina, kad net pagrindinis priešas – vokiečiai – kartais nesukeldavo lauktos neapykantos, kurią būtų galima panaudoti kaip mobilizacinį mechanizmą³⁶. Atkurtos vietinio (erdvinio, profesinio, lyčių, tautinio) solidarumo sistemos, išgyvenimo kartu praktikos, bendradarbiavimo su priešu patirtis, pasyvaus pasipriešinimo sistemos prisidėjo prie to, kad bendruomenės dažniausiai saugodavo savo ir kitų žmonių paslaptis apie „neteisingą elgesį“, kad nebūtų represuojami bolševikų valdžios, o kartais net turėjo jėgų ginti „nesąžiningai nuteistus“ bendradarbius, kaimynus ir giminaičius.

³⁴ SSRS NKGB raštas Valstybės saugumo liaudies komisarams, sričių ir apskričių Valstybės saugumo departamentų vadovams, karinės cenzūros skyrių viršininkams, 1943 m. gruodžio 12 d., in: *UST VŽA*, f. 9, b. 18, l. 41.

³⁵ Тамара В. Вронська, *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)* [Sutramdymas baime: šeimos įkaltai sovietų valdžios baudžiamajoje praktikoje (1917–1953 metai)], Київ: Темпора, 2013, p. 272–302.

³⁶ Serhijus Jekelčykas atkreipė dėmesį į tai, kad partijos pareigūnams nerimą kelia Kyjivo gyventojų veiksmai ir pareiškimai vokiečiams, kurie 1943 metų rugpjūčio 16 dieną buvo vedami Kijevo gatvėmis. Pavyzdžiui, iš buto, esančio Horvitsio gatvėje 10, į vokiečių koloną kažkas metė duonos ir pakelį machorkos, buvo girdimi komentarai: „Ne visi iš jųėjo žudyti, naikinti ir panašiai savo noru, bet pagal Hitlerio valią“, „pažiūrėk, kokie jie apžėlę, ploni, purvini, apiplyšę. Jie taip pat neteko žmonių ir vaikų, kurie jų laukė.“, Сергій Єкельчик, *Повсякденний сталінізм...*, p. 32.

Ukrainietiško stigmatizacija

Grėsmės socialiniam solidarumui, nors lėtai ir neapibrėžtai, turėjo bendrą reikšmingam žmonių skaičiui nacių (rumunų) sovietų okupacijos rezultatą fronto gyvenimo rezultatą, Ukrainos teritorijose buvo sustiprintos dėl akivaizdžios Kremlui grėsmės nacionalinei vienybei, ukrainietiško – kitokio nei rusiško, tarptautinio, sovietinio – išlikimo ir pergales kare kelio supratimo. Šį supratimą gilino ne tik Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів*, OUN) nariai ir UPA kariai bei paprasti ukrainiečiai, bet ir valdžiai lojalūs žinomi Ukrainos menininkai. 1944 m. žiemą Maskvoje įvyko Ukrainos delegacijos priėmimas, kuriame Stalinas griežtai kritikavo Oleksandro Dovženkos filmo *Ukraina liepnose* (*Україна у огні*) scenarijų. Kremliaus lyderių labiausiai suerzino tai, kad „savo scenarijuje žmonėmis, kurie kovoja už Ukrainos išlaisvinimą, Dovženka vaizdavo tik ukrainiečius, ignoruodamas visas kitas tautas“. Be to, pasipiktinęs lyderis teigė, jog „Dovženka ignoravo sovietinių žmonių tautinio karo prieš vokiečių išibrovėlius klasinį pobūdį“, „pažemino“ partijos narius, Raudonosios armijos vadus, vaizduodamas juos kaip sausus, bejausmius mizantropus, tačiau pagrindiniai personažai buvo žmonės, kurie svyravo“³⁷. Didžiule Dovženkos „nuodėme“ buvo vadinamas „Ukrainos buržuazinių nacionalistų“ įvaizdžių trūkumas. Tai leido Stalinui padaryti išvadą, kad pats Dovženka „serga nacionalizmu“³⁸.

„Ukrainiečių nacionalizmo“ gydymas buvo vienas pagrindinių Ukrainos žemių resovietizacijos uždavinių. Jis vykdytas taikant įvairias, tiek represines, tiek „švietėjiškas“ priemones, kurioms įgyvendinti reikėjo atkurti partinio valdymo aparatą, ką daryti teko išryškėjusio aštraus personalo Ukrainos SSR stygiaus sąlygomis bei vykstant vietinių komunistų elgesio vokiečių okupacijos metais tikrinimui, ypač „jų įskaitai okupacinės valdžios organuose“. Atlikus totalinį kolaboravimo su priešu patikrinimą, pasak Irynos Sklokinos, „įrodyti, kad nedalyvavo kolaboravimo veiksmuose turėjo visi partijos ir komjaunimo nariai, likę okupuotoje teritorijoje, taip pat visi tie, kurie pretendavo pagerinti savo socialinę padėtį įgiję aukštąjį išsilavinimą ar eidami pareigas vadovaujančiam aparate“³⁹. Nepaisant to, kad „1943–1945 m. ir pokario metais partijos komitetų personalo skyrių ataskaitinėje dokumentacijoje buvo net specialus skyrius: „Buvo okupuotoje teritorijoje be specužduočių“, kur buvo nurodytas tikslus tokių asmenų,ėjusių nomenklatūrinės parei-

³⁷ Ukrainos SSR NKGB 4-osios valdybos operatyvinis pranešimas apie A. Dovženkos scenarijaus *Ukraina liepnose* svarstymą pas VKP(b) CK generalinį sekretorių J. Staliną, 1944 m. balandžio 6 d., in: *UST VŽA*, t. 11, b. C-836, t. 3, l. 23, 23v.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Ірина Склокiна. „Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики пам'яті: регіональний аспект“ [„Sovietinė kolaboravimo atminties politika nacių okupacijos laikotarpiu kaip nacionalinės atminties politikos įrankis: regioninis aspektas“], 2013-06-21, [online], in: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/749-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-koloboratsiyu-periodu-natsyystskeyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityky-rehionalnyy-aspekt-chastyina-1>

gas, skaičius⁴⁰. Asmeninių bylų nagrinėjimas vyko skirtingu greičiu ir taikant nevienodą „baudžiamąjį“ efektyvumą. Partijos ar komjaunimo gretų atnaujinimas, viena vertus, buvo, represinių organų požiūriu, neteisingas saugumo požiūriu. Kita vertus, jis atitiko pragmatišką užduotį aprūpinti personalu išlaisvintas teritorijas. 1944 m. birželio mėn. UKP(b) CK regioninių komitetų kadrų sekretorių posėdyje šiam klausimui buvo skiriama daug dėmesio. Atsakydamas į partijos komitetų personalo skyrių darbuotojų reikalavimus iš CK į nomenklatūrinės pareigas priimti žmones, kurie „nesusitėpė“ likdami okupuotoje teritorijoje, Chruščiovas griežtai pareiškė: „...reikia persitvarkyti personalo sekretoriams [...] Atsiminkite, kad mes daugiau žmonių neduosime, o jums teks dirbti su žmonėmis, kurie liko okupuotoje teritorijoje.“⁴¹ „Suteptų partiečių“ baudmės vis tik vykdavo. Pavyzdžiui, Olego Mozokhino teigimu, 1943 m. visoje SSRS teritorijoje buvo suimti 141 253 žmonės, jiems pareikšti įvairūs kaltinimai, įskaitant išdavystę, šnipinėjimą, diversiją, panikos gandų skleidimą, dalyvavimą antisovietinėse organizacijose ir kt. Iš jų *aparatchikų* – 132, arba 0,09 proc.⁴²; 1944 m. buvo suimti 103 532 žmonės, iš jų 82, arba 0,08 proc., *aparatchikų*⁴³; 1945 m. iš 112 348 suimtų partijos vadovybės atstovų buvo 73, arba 0,065 proc.⁴⁴

Toks selektyvus požiūris ir nedidelė dalis nubaustų valdininkų rodė bolševikų valdžios pastangas perkelti savo kaltę (už 1941–1942 m. pralaimėjimus, už panišką nomenklatūros darbuotojų bėgimą, už sisteminio pasipriešinimo organizavimo nesėkmę) naciams ir jų bendrininkams. „Balinant“ komunistus ir užgniaužiant pasakojimus apie netinkamą sovietų biurokratų ir partijos narių elgesį okupacijos metais buvo siekiama, greta pragmatiskų užduočių atkurti kontrolę ir spręsti ekonomines problemas, simboliškai sakralizuoti partijos ir Stalino vaidmenį pergalėje prieš nacizmą.

UKP(b) CK vadovai „nacionalizmo ligą“ įveikė šlovindami „didžiąją rusų tautą“, kuriai laiške „Ukrainos išvadavimo“ proga (1944 m. spalio mėn.) Ukrainos partijos lyderiai perdavė „nuoširdų visos tautos dėkingumą [...] už galingą pagalbą, suteiktą Ukrainos žmonėms organizuojant kovą su vokiečių įsibrovėliais ir telkiant liaudies pajėgas atmušti ir nugalėti

⁴⁰ В. В. Іваненко, „Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 pp.)“ [„Viešojo administravimo atgimimas Ukrainos SSR (1943–1945)“], *Нариси історії державної служби в Україні. Служби України [Esė apie valstybės tarnybos istoriją Ukrainoje]*, редкол.: С. В. Кульчицький et al., Київ: Ніка-Центр, 2009, p. 425.

⁴¹ *Ibid.*, p. 426.

⁴² Pagal: Олег Б. Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1943 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1943 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“ [Projektas „Istorinė medžiaga“]*, [online], <http://istmat.info/node/294>

⁴³ Pagal: Олег Борисович Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1944 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1944 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“*, [online], <http://istmat.info/node/295>

⁴⁴ Pagal: Олег Борисович Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1945 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1945 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“*, [online], <http://istmat.info/node/296>

priešą.⁴⁵ Laiškai Stalinui su padėka už išlaisvinimą tapo daugelio Ukrainos miestų įmonėse ir įstaigose surengtų mitingų scenarijų dalimi. Didžiausia „padėka“ buvo parašų rinkimo kampanija po kolektyvine poema *Ukrainos liaudies žodis Didžiajam Stalinui* (*Слово Великому Сталіну від українського народу*), kurią sukurti respublikos vadovybė pavedė šešiolikai žymiausių Ukrainos poetų. 1944 m. spalio 11 d. laiške buvo 9 316 973 Ukrainos piliečių parašai. Serhijus Jekelčykas pabrėžia, kad ši parašų kampanija atskleidė keletą stalininio režimo atkūrimo bruožų, įskaitant valdžios susirūpinimą masių lojalumu, tikėjimą grandiozinių politinių ritualų veiksmingumu, sovietų valdžios tapatinimą su „Didžiuoju Stalinu“⁴⁶. Tačiau renkant parašus tikriausiai buvo siekiama ir to, kad kuo daugiau ukrainiečių sužinotų teisingą formulę, kaip mąstyti ir kalbėti apie karą, kaip ir ką prisiminti, kaip vėl tapti sovietiniu žmogumi ir kaip matyti save, savo ir visų ukrainiečių vaidmenį kare.

Pirmaisiais metais po nacių išvaymo ir vėlesniu laikotarpiu „dėkingumas“ Stalinui ir Rusijos žmonėms įgijo formas, kurios atvirai žemino ukrainiečius ir padėjo pagrindą sąmoningam (net iki neigimo) ukrainiečių vaidmens pergalėje prieš nacizmą mažinimui. Tai išliko Rusijos Federacijos imperinės retorikos tendencija ir pirmaisiais XXI a. dešimtmečiais.

„Mažosios Rusijos“ ar, veikiau, kolonijinis tokio šlovinimo prieskonis privertė buvusį švietimo liaudies komisarą Oleksandrą Šumskį 1945 metų spalį parašyti laišką Stalinui iš Krasnojarsko krašto, kur jis buvo tremtyje. Jis rašė:

Nikita Chruščiovas savo Mažosios Rusijos lyrinėje ekstatėje pabrėžė ne tik tai, kad Rusijos gyventojai „vyresni“ Ukrainos gyventojų atžvilgiu ir kad rusai padėjo „jaunesnei“ ukrainiečių tautai, bet ir aikčiojo kalbėdamas apie ukrainiečių dėkingumą rusams. Už ką? Pasirodo – už Rusijos žmonių aiškų protą, stabilų charakterį ir tvirtą įtaką žmonių santykiams [...] Kas tada yra žmonės, kurių vardu jie tai sako – ukrainiečių tauta? Kas jie be aiškaus proto, be stabilaus charakterio, be tvirtos valios, ar tai silpnavalių, charakterio neturinčių kvailių tauta, kurią išgelbėjo protinga, stabili rusų tauta, už ką jai dėkojama?“⁴⁷

Šumskio klaida buvo Chruščiovo kaltės suasmeninimas. Tiesą sakant, Chruščiovas tik įgyvendino imperinės SSRS vizijos strategiją, kurią XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje inicijavo Kremlius. Serhijus Jekelčykas teisingai sakė: „Jei XX a. 3-iajame dešimtmetyje SSRS buvo lygių tautybių ir nevienodų klasių valstybė, tai 4-ojo dešimtmečio pabaigoje ji virto lygių klasių ir nelygių tautybių valstybe, kurioje centras vis labiau buvo tapatinamas su rusų tauta.“⁴⁸ Verta pabrėžti, kad būtent imperialistinę Rusijos galią, pasireiškusią po

⁴⁵ UKP(b) CK pirmojo sekretoriaus N. S. Chruščiovo laiškas VKP(b) CK generaliniam sekretoriui J. Stalinui Ukrainos išvadavimo dienos minėjimo proga, 1944 m. spalio 13 d., in: *CVU AVVIA*, f. 1, ap. 23, b. 779, l. 15.

⁴⁶ Сергій Екельчик, *Повсякденний сталінізм...*, p. 49–50.

⁴⁷ *Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, (Государственный архив Российской Федерации, toliau – RFVA), f. P. 9401, ap. 2, f. 138, l. 258–260 (dokumento kopija iš Tamaros Vronskos asmeninio archyvo).*

⁴⁸ Сергій Екельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві, [Atminties imperija. Rusijos ir Ukrainos santykiai sovietinėje istorinėje vaizduotėje]*, Київ: Критика, 2008, p. 19–20.

nacių išvaymo, Vakarų ukrainiečiai – ir maištininkai, ir intelektualai, ir paprasti žmonės – išskyrė ir matė labai aiškiai. Vakarų Ukrainos žemėse ji ne tik slėpėsi už bolševikinių „kovos su buržuaziniu nacionalizmu“ eufemizmų, bet ir – per pastangas atnaujinti teiginį „Maskva – trečioji Roma“ – pasireiškė visiškai imperialistinėje praktikoje. Sovietų ideologai Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios (unitų) atžvilgiu elgėsi ne tik kaip bolševikai, bet ir kaip Rusijos imperijos lyderiai, nes bolševikai turėjo diskredituoti ir uždrausti Bažnyčią kaip tokią (iš tikrųjų tai ir įvyko). Tačiau kaip imperialistai jie prievarta „ortodoksino“ šias žemes, skatindami unitų susijungimą su stačiatikiais. Unitų įsiliejimo į Stačiatikių Bažnyčios struktūrą scenarijus per vadinamąjį susijungimą imtas realizuoti 1945 m. pavasarį. Valdžios terorizuojami unitų dvasininkai H. Kostelnykas, A. Pelveckij, M. Melnykas laiške Ukrainos SSR liaudies komisariatui išreiškė norą nutraukti sąjungą su Roma ir prisijungti prie Rusijos Stačiatikių Bažnyčios. 1946 m. kovo 8–10 d. Kotelnyko vadovaujama iniciatyvinė grupė Lvivo Šv. Jurgio bažnyčioje sušaukė susirinkimą, kuriame 216 delegatų ir 19 pasauliečių priėmė nutarimą dėl Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios likvidavimo⁴⁹.

Amžininkai tiksliai įvertino šiuos įvykius sukilėliams ir Vakarų Ukrainos gyventojams išplatintame lapelyje:

Imperialistinis Rusijos snukis išlenda iš maišo pačioje kampanijos prieš Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčią pradžioje. [...] Nes visa dabartinė Stalino politika veda prie to, kad vėliau ukrainiečiai paverčiami Rusijos imperializmo pašaru ir galutinai paskandinami Maskvos jūroje. Būtent Rusijos Bažnyčia turėtų jam padėti tai padaryti.⁵⁰

Ukrainiečių kultūros varžymas

Atsižvelgiant į intensyvią ir nuoseklią Kremliaus surengtą kovą su „ukrainiečių buržuaziniu nacionalizmu“, 1944–1951 m. tarp visiškai sovietinių menininkų, mokslininkų, rašytojų ir žurnalistų⁵¹ nuomonę apie ukrainiečius ir ukrainiečių kultūrą būti stipresnei nei tai, kas pasiūlyta, tai yra „jaunesniojo brolio“ rolę, vienaip ar kitaip platino ne tik sukilėliai, nenorėję nuskęsti „Maskvos jūroje“, bet ir plačioji ukrainiečių inteligentija, kuri iš karo išėjo

⁴⁹ Олег Бажан, *Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940–х років. Наукові записки [5-оjo dešimtmečio antros pusės Ukrainos tautinio ir kultūrinio gyvenimo ypatumai. Moksliniai užrašai]*, t. 22, d. 1, 2003, p. 142–143; Išsamiau žr. N. Shlikhta, „Ukrainian‘ as ‚Non-Orthodox‘: How Greek Catholics Were ‚Reunited‘ with the Russian Orthodox Church, 1940s–1960s“, in: *State, Religion and Church*, nr. 2, 2015, p. 77–98.

⁵⁰ OUN atvirukas. 1945 metų liepa, in: Ternopilio srities valstybinis archyvas (Державний архів Тернопільської області, *toliau* – TSVVA), f. П-1, ap. 1, b. 290, l. 26, 26v.

⁵¹ „Represinės tendencijos atsispindėjo VKP(b) CK ir jų atsakingų asmenų nutarimuose, kuriuos priėmė UKP(b) CK. „Apie žurnalą *Vitčizna*“, „Apie satyros ir humoro žurnalą *Perec*“, „Apie Ukrainos SSR dramos ir operos teatrų repertuarą ir priemones jam tobulinti“, „Dėl kultūros ir švietimo įstaigų saviveiklos repertuaro“, „Dėl iškraipymų ir klaidų nušviečiant ukrainiečių literatūros istoriją“, „Apie politines klaidas ir nepatenkinamą Ukrainos SSR mokslų akademijos Ukrainos istorijos instituto darbą“ ir kt. Iš viso per laikotarpį nuo 1946 iki 1951 metų ideologiniais klausimais buvo priimta 12 reikšmingiausių nutarimų“, žr.: В. Даниленко, „Боротьба з українським буржуазним націоналізмом“ [„Kova su „Ukrainos buržuaziniu nacionalizmu“], *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття. Історичні нариси [Politinis teroras ir terorizmas Ukrainoje. XIX–XX a. Istorijos esė]*, Київ: Наукова думка, 2002, p. 711.

„po Ševčenkos vėliava, po Kulišo vėliava“⁵², todėl nesuvokė arba neatsižvelgė į strateginio ideologinio kurso pokyčius.

Šių kūriniuose ir moksliniuose darbuose įkūnytų nuomonių „klaidingumą“ sovietų valdžia įrodė vykdydama drausmines ir diskriminacines praktikas, atgailos ir savikritikos ritualus, „terorą jėga ir malone“, peržiūrėdama Ukrainiečių kalbos žodyną⁵³, Ukrainos istoriją ir istorijos mokslą, literatūrą ir filmų gamybą, taikydama simbolines (kaip kad Dovženkos, O. Hončaro, V. Sosiuros ir kt. atvejais) ir fizines bausmes. „Kolyma, Mor-dovija, Komijos ASSR, Norilskas, Krasnojarskas, Karaganda, Tolimieji Rytai, Irkutskas, Kemerovas, Astrachanė – tai ne visas sąrašas miestų ir vietų, kur kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose buvo „perauklėjami“ ukrainiečių poetai ir rašytojai, „buržuaziniai nacionalistai“ – teigė Viktoras Danylenko. Mokslininko duomenimis, per šį laikotarpį buvo represuota 200 ukrainiečių rašytojų⁵⁴. Werner Hahn įrodė, kad Ukrainos inteligentija tapo pirmąja „ždanovščinos“ auka, nes SSRS Agitpropovo vadovo pavaduotojas Piotras Fedosejevas 1946 m. birželio pabaigoje atvyko į Kijevą koordinuoti pirmojo ideologinio valymo etapo, tai yra likus dviem mėnesiams iki liūdnai pagarsėjusios rezolucijos „Apie žurnalus ‚Zvezda‘ ir ‚Leningrad‘“ publikacijos⁵⁵. Serhijus Jekelčykas atkreipė dėmesį į įvairius akcentus, nukreiptus į žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad* (1946 m. rugpjūčio mėn.) bei Ukrainos tarybinių rašytojų sąjungos organo klaidingos politikos atskleidimą žurnale *Tėvynė (Вімчизна)* (1946 m. spalį)⁵⁶. Jei pirmuoju atveju buvo kalbama apie neleistinumą „lenktis prieš Vakarus“, tai antruoju – apie būtinybę kovoti su buržuazine nacionalistine ideologija⁵⁷.

⁵² 1946 metų rugpjūtį kalbėdamas Ukrainos rašytojų konferencijoje CK sekretorius ideologijai Kostentynas Lytvynas pažymėjo, kad „jie rėmėsi klaidinga pozicija, kad partija karo metais pakeitė savo politiką. Juk, siekiant skiepyti mūsų žmonėms patriotizmą, buvo daug rašyta apie Aleksandrą Nevskį, Suvorovą, Bohdaną Chmelnickį, vėliau paskelbta nemažai patriotinių kreipimųsi į Ukrainos žmones, kuriuose didelis dėmesys buvo skirtas herojiškoms mūsų praeities tradicijoms išryškinti; išleistas mažo formato *Kobzaras*, kuris buvo išvežtas už fronto linijos, daug informacinių lapelių, kuriuose Ševčenkos kūryba buvo panaudota grynai propagandiniams tikslais, todėl kai kurie iš viso to klaidingai padarė išvadą, kad Ukrainos išvadavimas vyksta po Ševčenkos vėliava, po Kulišo vėliava. Atleiskite už šiurkštumą, bet taip išėjo. Draugai nusprendė, kad visą ankstesnę kritiką galima atmesti, nes partijos politikoje prasidėjo lūžis, partija nusileido. Cf.: Юлія Кисла, „Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки“ [„Stalino tikėjimo spektakliai, arba kaip buvo drausminami ukrainiečių rašytojai pokario metais“], in: *Україна модерна*, 2019-11-27, [online], http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR3LeX-DqPTb2hd_7IlgkbWKApcNAhTjzGgIBh361Ged3-44IV8Uf3Ogl2s

⁵³ 1946 m. pabaigoje patvirtinta nauja ukrainiečių kalbos rašyba, dar artimesnė rusų kalbai; ukrainiečių tautinė frazeologija ėmė nykti iš kultūrinės-ideologinės sferos. Ją pamažu pakeitė sovietinė, visasąjunginė frazeologija, B. Даниленко, *op. cit.*, p. 710.

⁵⁴ В. Даниленко, *op. cit.*, p. 722–723.

⁵⁵ Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53*, Ithaca: Cornell University Press, 1982, p. 243–248; Сергій Єкельчик, *Імперія пам'яті...*, p. 115–116.

⁵⁶ *Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950 [Kultūrinė statyba Ukrainos SSR 1941 m. birželį–1950 metais]*, dokumentų rinkinys, Київ, 1989, p. 266–267.

⁵⁷ Сергій Єкельчик, *Імперія пам'яті...*, p. 119–120.

Užtikrindama besiformuojančios imperinės Rusijos istorijos sampratos diskursyvumą ir Ukrainos bei ukrainiečių vietą joje, bolševikų valdžia norėjo „ištrinti“ iš atminties, pameršti ir iš fizinio gyvenimo pašalinti savo ankstesnius, jos pačios nurodytus priešus. Pokario neapykantos doktrinoje nebuvo vietos trockininkams, petliurininkams, skoropaičikams, machnovininkams, „borotbistams“, „bundistams“, Ukrainos išsivadavimo sąjungos nariams, ukrainiečių nacionalistams, vengiantiems kariuomenės. Simboline prasme jie visi išnyko net kaip visa niokojančios kritikos objektas. Fazine prasme tie, kurie gavo 10 metų nelaisvės bausmę ir išgyveno lageriuose bei kalėjimuose, turėjo būti paleisti į laisvę būtent 1947–1948 m. Tačiau taip neatsitiko. Bolševikų valdžia mieliau tuos žmones palaidodavo kalėjimuose ir tremties vietose, imdamasi precedento neturinčios baudžiamosios priemonės – nepagrįstų pakartotinių represijų⁵⁸.

Užgniauždami atminimą apie nacionalinę revoliuciją ir jos skelbėjus, apie audringą ir Ukrainos atgimimo vilties paženklintą XX a. trečiąjį dešimtmetį Gulage ir tremtyje, pristatydami ukrainiečių autorius ir mokslininkus kaip archaizmo, nacionalinių atgyvenų skleidėjus ir pan., Kremliaus lyderiai slėpė biją modernios europiečių tautinės dvasios, nacionalinio pajėgumo augimo tendencijos, pasireiškusios pirmaisiais pokario metais Europoje. Jos išsikūnijimai buvo mitas apie „Prancūziją ir prancūzus, kurie išsilaisvino patys“ ir galingi nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiai⁵⁹, kurie vystėsi sovietų įtakos zona tapusioje Europos dalyje.

Taigi, pirmieji žingsniai „išvaduojant“ Ukrainos teritoriją nuo nacių, viena vertus, buvo jų „sanitarija“ – okupuotų žmonių kaip priešų ir kolaborantų paieška arba paskyrimas. Antra vertus, Raudonosios armijos įvykdytų plėšimų, smurto, žmogžudysčių mastai Ukrainos žemėse. Jei „sanitarija“ tapo pagrindu bolševikams atnaujinti politinį ir ekonominį terorą, tai plėšikavimas ir grobstymai lėmė atsakymą į klausimus „ar sovietų valdžia laiko Ukrainos teritorijas savomis“ ir „ar Raudonosios armijos kariai buvo išvaduotojai, ar okupantai“.

Igyvendindama kolaborantų baudimo praktiką, sovietų valdžia vadovavosi pragmatiniais sumetimais dėl kadru išsaugojimo ekonomikai atgaivinti, todėl pamažu susiaurino tų, kurie turėjo būti baudžiami už „tėvynės išdavimą“, ratą. Tariamo atleidimo okupuotiems žmonėms fone vyko didelio masto simbolinė vagystė: Ukrainos žmonės buvo išbraukti iš labiausiai nukentėjusiųjų sąrašo, iš didžiausių didvyrių sąrašo, ir įprato dėkoti „rusų tautai už savo išlaisvinimą“.

⁵⁸ Išsamiau apie tragedijos vystymąsi ir aukas: Тамара Вронська, *Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953)* [Kartotojai: pasmerkti Gulago kaliniai (1948–1953)], Київ: Темпора, 2019.

⁵⁹ *The Anti-soviet Resistance in the Baltic States*, edited by Arvydas Anušauskas (Author), Vilnius: Pasauliui apie mus, 2006; Norman M. Naimark, „Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–1953: Issues and Problems“, in: *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, vol. 2, no. 1: *Communist Regimes and Parties after the Second World War*, 2004, pp. 28–57; Dmtar Tasić, „Violence as Cause and Consequence: Comparisons of Anti-Communist Armed Resistance in Yugoslavia and Bulgaria after The Second World War“, in: *CAS (Centre for Advanced Study Sofia), Working Paper Series*, vol. 10, 2018, p. 3–35.

Žengę sekantį „išvaduojamąjį“ žingsnį, sovietų bolševikai smogė Ukrainos atgimimui, kuris buvo juntamas kaip Ukrainos išėjimo iš karo padarinys ir reiškėsi, visų pirma, stipriais ir paveikiais literatūros, meno ir kino tekstais. Ukrainiečių nacionalizmas, Kremliaus retorikoje įvardytas kaip pavojingas, „buržuazinis“ ir „priešiškas“, buvo sutramdytas visais lygiais: kultūroje, Bažnyčios gyvenime, istoriniame naratyve, ukrainiečių nacionalizmą patikimai susiejant su vokišku fašizmu. Tokio pobūdžio resovietizacija prisidėjo prie „tolimesnio simbolinio Sovietų Ukrainos kaip savotiško ‚nacionalinio pakraščio‘ kodifikavimo“⁶⁰ ir privertė ukrainiečius „tapatintis su sovietine dabartimi ir Rusijos imperine praeitimi“⁶¹.

Olena Stiažkina

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia)

SANTRAUKA

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti pirmuosius bolševikų valdžios „išvadavimo“ ir prieškarinio *status quo* atkūrimo žingsnius Ukrainos teritorijoje. Užduotis – išsiaiškinti, kokias „išvadavimo“ praktikas patyrė okupuoti žmonės; kaip bolševikai reagavo į tautinės idėjos atgaivinimą; kaip resovietizacija tapo Rusijos imperinės tvarkos atkūrimo pagrindu; kaip Ukraina tapo placdarmu iš naujo išrasti sovietinio imperializmo modelį, „orientuotą į Rusiją“.

Šiame straipsnyje resovietizacija traktuojama kaip bolševikų valdžios mechanizmai ir praktikos (bei įrankiai) ukrainiečių bendruomenių, kurios po karo turėjo Krekliui pavojingų intencijų – visuomenės solidarumo ir gebėjimo pasipriešinti – atžvilgiu.

Darbo šaltiniai – centrinių valdžios institucijų, saugumo tarnybų archyviniai dokumentai, atsiminimai, statistikos dokumentai, korespondencija. Metodologinis pagrindas yra agentūros samprata, kuri reiškia galimybę bet kokiomis aplinkybėmis pasirinkti savo gyvenimo variantus.

Išvados. Jau pirmaisiais grįžimo į Ukrainos žemes etapais bolševikai atnaujino represijas ir plėšikavimą, kas buvo plačiai taikoma iki Antrojo pasaulinio karo. Persekiojimu ir represijomis buvo smogta Ukrainos nacionaliniam atgimimui. Vykdamas plačias kampanijas prieš Ukrainos buržuazinį nacionalizmą ir už „dėkingumą rusams už išvadavimą“, ukrainiečiai buvo užmaršinami ir kaip Antrojo pasaulinio karo aukos, ir kaip didvyriai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: resovietizacija, marodieriai, ukrainiečių nacionalizmas, represijos, Rusijos imperializmas.

Олена Стяжкіна

«Визволені», затавровані й «невдячні»: практики більшовицької «рерадянiзацiї» України та українців (1943 – поч. 1950-х рр.)

РЕЗЮМЕ

Мета цієї статті – аналіз перших кроків «визволення» та відновлення довоєнного *status quo* для більшовицької влади на території України. Завдання – з'ясувати, які практики «звільнення» відчували на собі окуповані люди; в який спосіб більшовики зреагували на пожвавлення національної ідеї; як рерадянiзацiя ставала фундаментом для відновлення російського імперського порядку; як Україні стала плацдармом для перевинайдення моделі радянського імперіалізму у його «русскоцентрованої» поставі.

У цьому тексті рерадянiзацiя розглядатиметься як механізми й практики (сукупно з інструментарієм) більшовицької влади щодо українських спільнот, які вийшли з війни із небезпечними для Кремля інтенціями громадської солідарності та здатності чинити опір.

Джерельна база роботи включає архівні документи центральних органів влади, служби безпеки, мемуари, статистику, листування. Методологічним підґрунтям є концепція агентності, яка передбачає здатність людей за будь-яких обставин обирати варіанти власних практик життя.

Висновки: вже на перших етапах повернення на українські землі більшовики відновили репресивні та мародерські практики, що були широко застосованими ними до Другої світової війни. Через цькування та репресії було завдано удару по українському національному відродженню. Завдяки широким кампаніям проти українського буржуазного націоналізму та за «вдячність руському народу за визволення», українців почали символічно «відтискати» і як жертв, і як героїв Другої Світової.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Рерадянiзацiя, мародери, український націоналізм, репресії, російський імперіалізм.